

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dostluq anlayışı

Ülkər Zakirqızı (Məmmədova)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Annotasiya. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, insanlar arasındakı münasibətlər hər zaman ədəbiyyatın aparıcı mövzularından olmuşdur. Orta əsrlərdə yaranmış ədəbi əsərlərdə şəxsi münasibətləri, onun müsbət və mənfi tərəflərini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr vardır. Gündəlik həyatda insanlar müxtəlif problemlərlə qarşılaşırlar. Bəzən çəkilən zəhmət cəmiyyətdə layiqli qiymətini alsa da, ədalətin zəfər çalmadığı məqamlar daha çox olur. Bu ədalətsizliyin acısına təkcə sadə insanlar deyil, böyük şəxsiyyətlər də məruz qalmışlar. Belə məqamlarda onlar yaxın bir dostla, sirdaşla ehtiyac duymuşlar. Dost kəlməsinin mahiyyəti, hansı keyfiyyətlərə sahib insanları dost adlandırmağın mümkün olması bir çox mütəfəkkirin əsərlərində özünəməxsus şəkildə əksini tapmışdır. Məqalədə mövzu ilə bağlı fikirlər Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığına və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qətran Təbrizinin (1012-1091), Eynəlqüzat Miyanəcinin (1099-1131), Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191), Xaqani Şirvaninin (1126-1199), Əvhədi Marağalının (1274-1338) yaradıcılığına müraciət olunaraq tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Orta əsrlər, Şərqi Azərbaycan ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, mədəniyyət, dostluq

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 24.10.2021; qəbul edilib – 04.11.2021

The concept of friendship in the works of Nizami Ganjavi and in the literature of medieval Azerbaijan

Ulkar Zakirgizi (Mammadova)
Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Abstract. Social events and human relations have always been one of the leading topics in literature. In the literary works of the Middle Ages, there are many examples reflecting personal relationships, their positive and negative sides. In everyday life, people face various problems. While hard work may be valued in a society, in many cases justice cannot prevail. Not only ordinary people, but also outstanding personalities suffered from this injustice. At such times, they needed a close friend and confidant. The meaning of the word “friend”, what qualities define this word, which make it possible to call people friends, are reflected in the works of many thinkers. In the article, the ideas on the subject are explored by citing the creativity of Nizami Ganjavi and the works of Qətran Tabrizi, Aynəlkuzat Miyanədjisi, Şihab al-Din al-Suhrawardi, Xaqani Şirvani, Awhadi Maraghai, other prominent representatives of medieval Azerbaijani literature.

Keywords: Middle Ages, East, Azerbaijani literature, Nizami Ganjavi, culture, friendship

Article history: received – 24.10.2021; accepted – 04.11.2021

Giriş / Introduction

İnsan Tanrının yaratdığı canlılar arasında ən alisidir. Başqar övladları hissləri, amalları, əzmi, bütün xisləti ilə oxşar və təzadlı keyfiyyətlərə sahibdir. Cəmiyyətdə kimliyindən asılı olmayaraq, hər bir insanın özünəməxsus rolu vardır. Daxilindəki müsbət və mənfi cəhətlərin qarşılıqlı mübarizəsi onun xarakterini formalaşdırır. Cəmiyyətdə insanları birləşdirən bəzi keyfiyyətlər vardır. Onlardan biri də dostluqdur. Dostluq duyğusu insanların cəmiyyətdə birləşməsi ilə yanaşı, səmimiyyətin, inamın yaranmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət həyatın düz axar ilə irəliləməsinə zəmin yaradır. Bir ərəb atalar sözüündə deyilir: “Qərüb o adamdır ki, dostu yoxdur”. Gündəlik həyatda hər kəs güvənməyə, etibar etməyə ehtiyac duyar. Xüsusən də, haqsızlıqlarla qarşılaşan insan çətin anlarında dostla, munis birinə ehtiyac duyar. Qarşıda adama münasibətdə bəzən haqlı olsa da, bəzən də hissləri onu aldadır. Təəssüf ki, uzun müddətli sınaqlardan çıxaraq “dost” adını qazananlar çox az olur. Keşməkeşlərin, çətinliklərin yaratdığı həyat imtahanından hər kəs uğurla keçməyi bacarmır. Əgər haqiqi dost insana çətin günlərində nə qədər mənəvi güc verərək sirdaş, arxa olursa, ağır günlərin sınağından keçməyənlər ruhan onu sarsıdır.

Dostluqla bağlı fikirlər elmi və ədəbi əsərlərin aktual mövzularından sayılmışdır. Bu mövzu ilə əlaqədar orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər maraqlı yanaşmalara rast gəlinir.

Əsas hissə / Main Part

Dostluqla bağlı Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələr:

Cəmiyyətdə haqsızlıq, ədalətsizlik geniş yayılsa da, həyatı yüngülləşdirən, ümid yaradan səbəblərdən biri dostluqdur. Haqsızlıqla bağlı fikirlər ədəbiyyatın geniş yayılmış mövzusu. Ancaq şairlərin və ədəblərin onun tam əksi sayılan dostluğun təbiəti haqqında maraqlı fikirləri vardır.

XII əsrin əqidəsi uğrunda qətlə yetirilmiş işrafi filosof Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191) “Quş haqqında traktat”ında “dost” kəlməsinin mahiyyətini anlatmağa çalışır. Traktatın əvvəlində sanki Şihabəddin Sührəvərdi özünə “Dost kimdir?” deyə soruşur. Bu sualın cavabını tapmaq uzun çəkmir. O, adi görünən bu kəlməni uca tutaraq onu yüksək qiymətləndirir. Müxtəlif dolaşmaları sanki onları sınağa çəkir və bundan uğurla çıxmayanların səmimiyyətini, dostluğunu saf münasibət saymır. Şihabəddin Sührəvərdi möhtəkirkil girdabı ilə dolu olan dünyada xəyallarında yaşadığı, arzuladığı dostu haradan tapacağını bilmir. Sadiq bir kəsi axtarmaq ona olduqca çətin görünür. İnsan adı günlərində deyil, özündə daxili boşluq duyarkən, ehtiyac hiss edərkən bu cür şəxsin axtarışına başlayır. Müxtəlif gözəl bənzətmələrlə, bədii boyalarla o, həmin kəlmənin əzəmətini dolğun şəkildə verməyə çalışır [7, s.122].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk fars dilində şeirlər yazan XI əsrin böyük şairi Qətran Təbrizinin (1012-1091) yaradıcılığında dostluqla bağlı fikirlərə rast gəlinir:

*Fikir – xəyalım çoxdur, ancaq açıq söyləyə bilmirəm,
Çünki mənim heç bir çarə edənəm yoxdur.
Çalışırım ki, bir nəfər özümə dost tapım,
Ürəyim, canımın qəmini onunçün açım. [3, s.318]*

Şair burada bəzi fikirlərin hər kəs yanında söylənməyəcəyini vurğulayaraq, ruhunu sakitləşdirəcəyi, rahatlıq gətirəcəyi dost axtarışındadır. Elə zaman yetişir ki, insan sanki ruhan yorulur, qəlbinin ağırlığını bir kimsə ilə bölüşmək istəyir. Lakin şəxsi düşüncədən yaranmış, yayılmaması lazım gələn bir çox məsələlər ancaq güvəndiyin birinə söylənməlidir. Burada Qətran Təbrizi dardlarını bölüşmək istəyir.

Başqa bir şeirində isə şair sanki ətrafda bədxahların çoxluğundan şikayətlənir və imkansız şeyin axtarışında olduğunu anlayır:

*Dinlik, asudəlik axtarıram, tapa bilmirəm,
Ancaq axtarmamış çoxlu qəm, qüسسə tapıram.
İnsanların hamısı, elə bil, tikandırlar,
Mən əbəs yerə tikandan çiçək axtarıram. [3, s.318]*

Hücumlara məruz qalan, cəmiyyətin haqsızlıqları ilə üzləşmənin acısını ifadə edən bu fikirlər kimin qələmindən süzülüb gəlməsindən asılı olmayaraq zamanənin ədalətsizliyini göstərir. Qətran Təbrizi pis qəlbli insanları “tikan”, yaxşılari isə “çiçək” adlandırır. Tikana toxunaraq duyulan ağrını inamsızlığın verdiyi təklilə müqayisə edir.

Gənc yaşında haqsızlıqla üzləşən Eynəlüzət Miyanəci həbs edilərək Bağdada aparılaraq zindana salınmış, ona qarşı qərəzli ittihamlarla yanaşı, vətən həsrəti də yaşamışdır. Doğmalardan, dostlardan ayrı keçirdiyi zaman bitmək bilmir. Bu münasibətlə də o, yanıqlı-yanıqlı gileylənərək yazmışdır:

*Məhbəsmi, qandalmı, iştiaqımı, qürbətmi
Dost ayrılığımı? Həqiqətən, bu, əzəmətli kəs üçündür. [6, s.1]*

O, əzablar içində çətinliyə düşmüş günahsız bir qərirdir. Salındığı soyuq məhbəs, onu bağlayan qandallar, qəlb acısı, vətən həsrəti, dost ayrılığı bütün bunlar onun yaşamağı olduğu çətinliyin ətrafından görünən tərəfidir. Bütün bunları yaşamaq, duymaq isə insanda böyük əzm və iradə tələb edir.

Mütəfəkkirin əsərində marağ doğuran mövzulardan biri onun dostluqla bağlı fikirləridir. Burada müəllif ilk əvvəl günahsızlığını anlatmaq üçün ətrafda özünə həmfikir, əqidə dostları, düşər olduğu müsibətin ağrıları, acılarını bölüşməyə həmdəm axtarır. “Dostların içərisində özünün bəzi münasibətlərini bildirəcəyi, onu öz dərdinə şərik etməklə təskinlik tapacağı bir həmdəm, dövrün dönüklüklərindən şikayətini söyləyəcək, ağır işdə ona əlac etmək üçün kömək diləyəcəyi bir qardaş yoxdur” [6, s.1]. Bu kəlmələrlə mütəfəkkir təkcə şəraitin ondan üz çevirməsilə qarşılaşmasını deyil, eyni zamanda mənənin tənhalığını anladır. Qəlbini incidən acılarını bölüşməyə yaxın insan axtarır. Müəllif sanki doğma birinin ona təskinlik verməsinə ruhunda hədsiz ehtiyac hiss edir. Mütəfəkkir özünə həmfikir tapan insanları uğurlu sayır. Çünki dərdini kiminlə bölüşmək, dərdləşmək imkanı hər kəsə nəşib olmur. O, yenidən insanlar arasındakı münasibətlərə sualla yanaşır: “Dost tapan kəsin yolu çala-çuxurlu olarmı, yaxud öz qonşuluğunda onunla savaşına zəfər çalan kəs öz evinin ondan uzaq olmasına görə sızılarmı?” [6, s.3]. Münsif bir şəxsin səninin yanında olmasını xoşbəxtlik kimi başa düşən Eynəlüzət Miyanəci onların dostluğunu çətin həyat hesab edənələrə təəccüblənir. Dostun insana yüngüllük, təskinlik gətirəcəyini düşünür. Yaxud da, mənfə qüvvələrə zəfər çalan birinin bu mübahisələrdən uzaq durarkən sızılmasını anlamır. İnsan xoşlamadığı bir şeydən saqınmalı, bəyəndiyinə can atmalıdır.

XII əsrin Şirvan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Xaqani Şirvani (1126-1199) yaradıcılığına nəzər saldıqda burada dostluqla bağlı marağ fikirlərə rast gəlinir:

*Çox dost olar, dost yolunda cahanda,
Zəhər içər şərbət kimi bir anda. [4, s.315]*

Burada Xaqani Şirvani dost anlayışını o kəslərə aid edir ki, o, dost bildiyi adam üçün hər bir çətinliyə dözsün. Dostu üçün hər bir fədakarlığa hazır olsun.

Əvhədi Marağalının (1274-1338) yaradıcılığında da, dostun sədaqətindən, etibarından bəhs edilir:

*Dostluq etibardan, vəfadən törər,
Nə dostluq etibar olmasa əgər?!
Bu məcazi dostlar sənə, aşkar,*

*Həqiqi sirlərin üzünü açar.
Bu dostluqda möhkəm olmasa hər kəs,
O, dostluq yolunda bir yana getməz.
Zahirin, batinin düz olsun gərək,
Əhdi pozmayasan ta axıradək. [5, s.122]*

Dostluğu yüksək bir bağlılıq kimi qiymətləndirən şair bu kəlmənin arxasında müxtəlif anlayışların dayandığını bildirdi. Sədaqəti, sirdaşlığı, fədakarlığı özündə ehtiva etmiş “dostluq” anlayışı həmin birliyin davam etdiyi dövrə qədər mövcudluğunu itirmir.

Dostluq anlayışı böyük şair Nizami Gəncəvini (1141-1209) də düşündürən mövzulardan olmuşdur. Mütəfəkkirin “Yeddi gözəl” əsərində dostluqla bağlı fikirlərə rast gəlinir:

*Əjdaha ilə dostluq etmək olmaz,
Çünki əjdaha özü adam yeyəndir.
İt əgər yamaqlı xırqə də geysə,
Öz it təbiətini unuda bilərmi?
Dostlar bir-birilə çəkişməyə başlayanda
Onlar öz düşmənləri ilə müttəfiq olurlar. [2, s.169]*

Mütəfəkkir şəirində mənfə insanları əjdahaya, itə bənzədir. Xislətlərinə görə onlarla dostluğu imkansız sayır. Nə nəfəsindən ön püskürən əjdaha, nə də it görünüşlərini, yanaşma tərzlərini dəyişsələrdə, onların xislətini unutmamaq lazımdır. Şair dostları bir-birinə inanmağa çağırır. Əgər onlar arasına nifaq düşərsə, bundan ancaq düşmənlər sevinər.

“Sirlər xəzinəsi” əsərində isə Nizami Gəncəvi yazmışdır:

*Qərəzlə qarışmış hər bir nəfəs (munislik)
Düşməncilik törədən dostluqdur.*

*“Sənlik” və “mənlilik” əsasında düzəlmiş dostluq
Düşməncilikdən doğulan dostluqdur.*

*Dost sənin zəhərinə nə deyər? – Şəkər!
Sənin eybini dost nə sanar? – Hünər!*

*Dost rahatlıq məlhəmi verən olar,
Belə olmasa, nakəslərin boşboğazlığını rədd et. [1, s.169]*

Mütəfəkkirin fikrincə, “dostluq” anlayışını bəziləri fərqli şəkildə başa düşür. Həqiqi dost yaxın bildiyi adamı olduğu kimi qəbul etməlidir. Bu münasibətdə şəxsi mənfəət olmamalıdır. Şəxsi mənfəət varsa aralarındakı səmimiyyət yox olar. Daha sonra Nizami Gəncəvi ətrafında toplanmış bəzi insanlar haqqında fikrini bildirir:

*...Dost kimdir? – Pərdəni saxlayan,
Bunlar isə zamana kimi pərdə cırandırlar. [1, s.169]*

Şair dostluğu səmimiyyətə, doğruluğa əsaslanan bir çərçivədə yaranan hissələr olduğunu bildirərək, məqsədlə yaranmış yaxınlıqları etibarsız saydığı zamanə ilə eyniləşdirir.

Nizami Gəncəvi dost seçimi ilə bağlı da fikirlərini söyləmişdir:

*Sənə dost görünən kəsi
Ürəyin inkar edirsə, deməli, o, sənə düşməndir.*

*Bədən haradan tanıya bilər ki, sənə dost kimdir,
[Yalnız] ürək ağah ola bilər ki, vəfalı [dost] kimdir. [1, s.170]*

Mütəfəkkirin fikrincə, əsl dostun kimliyi qəlbən hiss edilir. Özünə munis olan birinin digərlərindən fərqliliyinin görünüşdə konkret əlamətləri yoxdur. Yaşanılan həlledici məqamlar dostu düşməndən ayırır. Bütün bunlar bəzilərini sənə daha yaxın hiss etdirir.

*Əgər bir həmnəfəsin olmağa məcbursansa,
Onda o həmnəfəsi öz nəfəsindən ayırma.*

*Əgər bu mühakimə [dairəsində] qədəm qoyursansa,
Cəhd et ki, özünə [əsl] dost ələ gətirəsen.*

*Sən dostunun cövhərini (zətini) tanımayınca
Öz sirrini gövhərini ona tapşırma. [1, s.170]*

Şair bildirirdi ki, insan bəzən duyğularını anlatmağa bir həmdəm axtarır. Çətin anlarında fikirlərini bölüşməyə kimsəyə ehtiyac duyar. Lakin elə şeylər var ki, onu hər kəsə danışmaq olmaz. Yalnız çətin anların sınağından çıxmış, etibar qazanmış birinə ürək sirrini söyləyə bilərsiniz.

Nəticə / Conclusion

Ədəbiyyat insanların hissələrini, duyğularını tərənnüm etməklə yanaşı, cəmiyyətdə baş verən tarixi prosesləri və problemləri də əks etdirmişdir. Ədəbiyyatda çox zaman mütəfəkkirlər müxtəlif istiqamətdə gözəl sənət nümunələri yaratmaqla yanaşı, öz şəxsi problemlərini də sətirlərə köçürmüşlər. Hər zaman insan həmsöhbət, munis birinə ehtiyac duyar. Bu münasibətlə də, “dost” anlayışının mahiyyəti, bu kəlmənin kimlərə aid olması ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır. Məqalədə Qətran Təbrizinin (1012-1091), Eynəliqızat Miyanəcinin (1099-1131), Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191), Xaqani Şirvaninin (1126-1199), Nizami Gəncəvinin (1141-1209) və Əvhədi Marağalının (1274-1338) yaradıcılıqlarına müraciət olunaraq onların dostluqla bağlı fikirləri əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi və əsərlərinə müraciət olunmuş orta əsrlərin digər məşhur şairləri güvənməyə, səmimiyyətə əsaslanan dostluq anlayışını fərqli şəkildə ifadə etsələr də fikrin mahiyyəti eynidir.

Ədəbiyyat / References

1. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi (tərcümə, izahlar, şərh və lüğət R.Əliyev). Bakı: “Elm”, 1981.
2. Gəncəvi Nizami. Yeddi gözəl (tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Rüstəm Əliyev). Bakı: “Elm”, 1983.
3. Hüseynov Xəlil. Qətran Təbrizi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2. bölüm. Bakı: “Elm”, 2007.
4. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən M.Sultanov). Bakı: “Lider”, 2004.
5. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm (tərcümə edən və izahlar Q.Beqdeli və X.Yusifli). Bakı: “Lider”, 2004.
6. əl-Miyanəci Aynalqızat. Şəkva el-ğarib. Tehran, Matba Camia Tehran, 1341.
7. Zakirqızı (Məmmədova) Ülkər. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi. Ədəbi-bədii yaradıcılığı. Bakı: “Elm”, 2010.

Понятие дружбы в творчестве Низами Гянджеви и в литературе средневекового Азербайджана

Улькер Закиркызы (Мамедова)

Доктор философии по филологии

Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан

E-mail: u.z.m-9@mail.ru

Резюме. Социальные события и человеческие отношения всегда были одной из ведущих тем в литературе. В литературных произведениях средневековья есть множество примеров, отражающих личные отношения, их положительные и отрицательные стороны. В повседневной жизни люди сталкиваются с различными проблемами. Несмотря на то, что в обществе ценится усердный труд, во многих случаях справедливость не может одержать победу. От этой несправедливости пострадали не только простые люди, но и выдающиеся личности. В таких ситуациях они нуждались в близком друге и доверенном лице. Значение слова “друг”, а также какие качества определяют это слово, позволяющие называть людей друзьями, нашли отражение в трудах многих мыслителей. Основываясь на заданную тему, в статье исследуются произведения Низами Гянджеви (1141-1209) и других выдающихся представителей средневековой азербайджанской литературы: Катрана Тебризи (1012-1091), Айналқызат Миянеджи (1099-1131), Шихаб ад-Дин ас-Сухраварди (1154-1191), Хагани Ширвани (1126-1199), Авхадди Марагаи (1274-1338).

Ключевые слова: Средние века, Восток, Азербайджанская литература, Низами Гянджеви, культура, дружба